

УДК: 159.955:159.9.01:168.5

Суханов В. Ю.

керівник гуртка Центру дитячої та юнацької творчості Енергодарської міської ради Запорізької області

ПОХОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ СИСТЕМИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО СИНТЕЗУ

Одним з актуальних, відносно нових напрямків у розвитку сучасної вітчизняної психології, є напрямок конфліктології та формування критичного мислення. З іншого боку, успішному розвитку цього напрямку в Україні сприяло врахування віянь поточного часу щодо формування філософського методологічного стрижня, на фундаменті якого був побудований названий вище напрямок конфліктології та формування критичного мислення. Вагомий внесок у розвиток цієї методології приніс накопичений досвід таких зарубіжних вчених: Р. Пенроуз; Дж. Андерсон; Б. В. Такман.

У напрямку Харківської школи під керівництвом О. В. Тягло, поєднано тему формування критичного мислення з двостороннім його синтезом до інструментарію формальної логіки та практичним застосуванням. Методика формування критичного мислення, яка прийшла до нас із Заходу, передбачає алгоритм, який містить чотири взаємопов'язані фази: аналізу, розуміння, оцінки та критики. До кожної з них був зіставлений ряд питань. З іншого боку, критичне мислення передбачало необхідною умовою свого розвитку існування протилежної за функцією творчої складової, успішність якої забезпечувалося використанням метода «мозкового штурму».

Інша вітчизняна школа, Запорізька, під керівництвом С. О. Терно [8; 7], розкриває системно-рівневу побудову критичного мислення, де кожний наступний рівень включає попередній, з наскрізними змістовним та операційним блоками. Зокрема, функціональна модель критичного мислення із загальним, предметним та критичним колами охоплення одночасно змістить наступні етапи: 1) породження проблеми; 2) ситуацію утруднення; 3) переструктурування знань та способів дій; 4) обґрунтування віднайденого рішення. Перелічені етапи відбуваються на різних ієрархічно підпорядкованих у порядку надбудови один над іншим рівнях (за І. Н. Семеновим): 1) операційний; 2) предметний; 3) рефлексивний; 4) особистісний; 5) комунікативний.

Нарешті, простір для систематизації психологічного знання у галузі критичного мислення відкриває метод категоріального синтезу, описаний Г. Гегелем у своєму фундаментальному творі «Наука логіки» [10], де він досліджує його механізм, але не надає наочних (практичних) прикладів, як саме він будуватиме всесвіт. Спробуємо його конкретизувати за допомогою запропонованого автором єдиного ланцюгу категоріального синтезу психології [3], де останній має відповідати стрижневу категоріальному ланцюгу філософії, як окремий його випадок.

У такому разі вихідною коміркою знання виявляється пара протилежностей. В природі ми маємо, наприклад, «позитивний та негативний» заряди. На рівні психофізіології цій парі відповідають процеси «збудження та гальмування», передача яких у синапсах нейронів забезпечується, до речі, медіаторами названих зарядів ацетилхоліну (+) та гамма-аміномасляної кислоти (-). На рівні психології в пробі Б. Бурдона (1901) названа пара зарядів відповідає класичній параметричній парі у чистому її виді «швидкості та точності», яка відображає функції «виконання та контролю» (за Я. І. Цурковським). У творі Е. Фромма «Мати та бути» негативному та позитивному зарядам відповідають всеохоплюючі ключові допоміжні дієслова з німецької та романської груп мов. Нарешті, філософія відводить для її позначення узагальнену категоріальну пару буття (+) та свідомості (-) (за С. Л. Рубінштейном). У знаменитому творі Гегеля «Наука логіки» ми зустрічаємо першу з них у вигляді стародавнього терміну визначеного, або «наочного буття» (*dasein*). Таким чином «виконавча» функція еволюціонує до «Буття», а «контрольна» проходить шлях еволюції від орієнтувального рефлексу та мимовільної уваги до «Свідомості».

На другому етапі електричні заряди синтезують наступну пару: сил «тяжіння (для протилежних зарядів) та відштовхування (для однакових)» [10, С. 186-207], яка відповідає «явленому (екстерналізованому) та ідеальному (інтеріорізованому)» в психології. На третьому кроці синтез двох сил надає «рівновагу та рух», або «стани та процеси». В результаті центрального,

четвертого синтезу ми отримаємо пару «потенційної та кінетичної» енергій [3]. Саме ця пара відповідає предмету наших тез критичному мисленню, або функціям гармонії та конфлікту, що прийшли до нас з «Езотеричної психології» від А. Бейлі [9, С. 42-44; 106-107]. На рівні фізики ним відповідають сили струму та опору, за якими бачиться всезагальна діалектична пара протилежностей «Боротьби та єдності». Але одночасно таким чином ми також винаходимо деякий пробіл у розвитку психології, яка досі не приділила спеціальної уваги полярному до критичного «позитивному мисленню», за яким, у нашому випадку, розуміється конструктивне інтелектуальне співробітництво в творчому колективі. Звернемо увагу, що четверта, центральна ланка синтезу, на відміну від інших, жорстко збігається з первісною, вихідною ланкою через єдиний, безальтернативний спосіб комбінування полюсів від двох пар протилежностей. Як наслідок, контрольна функція контролю (свідомості) необхідно з'єднується з функцією «конфлікту» («утруднення»), у той час як функція виконання (буття) необхідно з'єднується з функцією «гармонії» в результаті розрядки напруження. У творі Ж.-П. Сартра «Буття та ніщо» під терміном «буття», за відсутністю на той час іншого, розуміється те саме гегелівське «sein», або «первісне буття» (на відміну від «наочного dasein»), що відповідає категорії «існування» у І. Канта [1, С. 92]. Під час розквіту культури в стародавній Індії воно присутнє під маскою всезагальної категорії «Щось», або «Іншого», що є деяким відхиленням у спокійному середовищі, яке породжується обуренням у зв'язку з проявом одного із зовнішніх подразників. У такому разі, коли таке «Щось» розряджається та зникає, залишається лише «Ніщо».

Наступний аналіз питання категоріального синтезу пов'язаний з тим фактом, що ніяка функція не проявляється поодиноці, але тільки у парі в синтезі з іншою. У даному випадку варто повернутися до стародавнього методу класифікації за подвійною системою координат, який, зокрема, був використаний у відомому «колі Айзенка». За його допомогою були класифіковані чотири типи темпераменту (або «стихії») через комбінування полюсів, взятих по одному від двох пар первісних ознак.

У нашому випадку для пари функцій «конфлікту - гармонії» такою партнерською парою було виявлено «домінантну та ведену» ролі, або відповідні ним стилі діяльності [6]. У Ж. Піаже названа пара представлена «соціалізованим», очами партнера, та «еґоцентричним», зосередженим на власних цілях» типами мислення. Схильний до домінантного, або ведучого («батьківського») стилю воліє керувати під час взаємодії з партнером, у той час, як власник веденого («дитячого») стилю воліє підлаштовуватися під партнера, незалежно від того, чи мова йде про взаємну допомогу, чи про протиробство, під час якого ведений чекає на той момент, коли буде можна внести до задумів ведучого вирішальні корективи. У разі комбінування

полюсів від двох пар протилежностей ми кожний раз отримаємо чотири комбінації, або шабля розвитку. Так, на умовно призначеній п'ятій лінії психологічного розвитку [3], на першому етапі психофізичного розвитку дитини ми частіш за все спостерігаємо її в ролі домінантного конфліктного суб'єкту, який пошкоджує рослинність, ламає іграшки, або допускає агресію щодо малолітнього конкурента. Цей перший шабель відповідає «суб'єктності конфлікту». На другому етапі дитина стурбована необхідністю чинити опір такому агресору і шукає спортивні гуртки, де зможе отримати необхідні навички самозахисту. Цей шабель відповідає формуванню у нього ролі «об'єкту конфлікту» (спротиву). На третьому етапі підліток оволодіває майбутньою професією та вчиться асистувати в якості «об'єкту гармонії». На останньому етапі, наприкінці навчання, він становиться повноправним учасником робочого процесу та здатним керувати навчанням іншого (шабель «суб'єктності гармонії») [4].

Аналогічна ситуація на умовно призначеній шостій лінії психологічного розвитку [3], де пара протилежностей «оперативної та логічної» функцій, яким відповідає філософська пара «конструювання (за І. Кантом [1, С. 409-422]) та пізнання», доповнює вихідну пару «виконання та контролю» («буття та свідомості») [5]. Первісним математичним (геометричним) аналогом «перетворення» є «точка», до якої, як до єдиної одиниці інформації, перетворюється попереднє систематизована група одиниць (традиційно до обсягу уваги – 5-7) якісно меншого інформаційного обсягу. Аналогом іншого полюсу пари, «пізнання» є «лінія». «Точка та лінія» (первісні геометричні елементи за Г. Гегелем [10, С. 136-139]) на другому кроці синтезують «прямий та зворотній» вектори, які відповідають мисленню та пам'яті. На третьому кроці вектори синтезують кути, що сходяться та розходяться, і які відповідають конвергентній та дивергентній функціям («куб Гілфорда»). Нарешті, на четвертому, центральному кроці ланцюгу категоріального синтезу кути синтезують площину та висоту, які відповідають об'єкту, що підлаштовується, та суб'єкту, що нав'язує об'єкту власний хід подій. Цей синтез геометричних фігур розвивається на зустрічному щодо фізико-параметричного ланцюгу категоріального синтезу та перетинається з ним у вигляді зустрічної синусоїди [3]. У даному випадку ми знову спостерігаємо більш жорсткий збіг центральної пари ланцюга з вихідною, коли залишається замість чотирьох лише дві вірогідних пари сполучень між полюсами двох пар протилежностей. «Суб'єкт» збігається виключно з «пізнанням» (логічною функцією), а «об'єкт» - виключно з конструюванням (оперативною функцією). Чотири шаблі шостої лінії психологічного розвитку [5]. Оперативний контроль, або здатність до зосередження та стеження [2, С. 103-104]. 2) Оперативне виконання, або здатність до маніпулювання [2, С. 118-119]. 3) Логічне виконання, або здатність до цілеспрямованого

упорядковування маніпулятивних дій народжується у віці «чомучок» [2, С. 129]. 4) Логічний контроль, або здатність перевіряти власні логічні висновки через розумовий експеримент [2, С. 161].

Нарешті, наш літературний екскурс дозволяє нам поставити наступну, власну дослідницьку задачу, яка і є ціллю даної публікації. З опорою на метод категоріального синтезу та побудовані фрагменти ланцюгів синтезу категоріального апарату психології, на основі шостої та п'ятої ліній психологічного розвитку ціллю даних тез ставимо побудування єдиної, спільної лінії формування критичного та полярного до нього позитивного мислення.

Очевидно, що безпосередньо формуюча критичне та позитивне мислення п'ята лінія психологічного розвитку, яка поєднує центральні пари обох ланцюгів синтезу, не може бути реалізованою без попереднього формування шостої лінії психологічного розвитку, яка є для неї апіорі фундаментом через то, що поєднує вихідні пари протилежностей обох ланцюгів синтезу. Таким чином, ми отримаємо сім шаблів єдиного розвитку. Перші три шабля формування критичного та позитивного мислення збігаються з першими трьома шаблями шостої лінії розвитку.

1. Формування здібності до оперативного контролю, що знаходить своє відображення у класичній пробі Б. Бурдона.

2. Формування здібності до оперативного виконання, що знаходить своє відображення у розробках тестів оперативної пам'яті під керівництвом Ю.З. Гільбуха.

3. Формування здібності до логічного виконання, що знаходить свій початок у дослідженнях оперативного мислення під керівництвом В.Н. Пушкіна.

4. Четвертий шабель уперше з'єднує жорстко пов'язані один з одним четвертий шабель шостої лінії розвитку з першим шаблем п'ятої лінії розвитку. 4.1. Формування здібності до логічного контролю. 4.2. На його основі формування здібності до критичного мислення, ведучою функцією якого є руйнування хибних логічних висновків. Головною рисою цього шабля є здатність керувати процесом формування критичного мислення у співрозмовника.

5. Наступні три шабля добудовують перші три шабля шостої лінії психологічного розвитку через формування жорстко пов'язаних з ними останніх трьох шаблів п'ятої лінії розвитку. На п'ятому шаблі, що ґрунтується на здібності оперативного контролю, формується здатність логічно обґрунтовано чинити опір недостатньо обґрунтованій критиці співрозмовника, або логічно обґрунтовано підвергати сумніву хибні власні критичні аргументи.

6. На шостому шаблі, що ґрунтується на здібності оперативного маніпулювання, формується здатність позитивно підтримувати логічними обґрунтованими аргументами логічно обґрунтовану аргументацію співрозмовника, або власну.

7. Нарешті, на сьомому шаблі, що ґрунтується на здатності логічного маніпулювання, формується здібність керувати процесом позитивної логічної аргументації під час навчання позитивному мисленню співрозмовника, або будувати власні логічні системи.

Як результат, поставлена ціль побудови процесу формування критичного та позитивного мислення на основі методу категоріального синтезу була досягнута. Необхідними умовами для її досягнення були використані: наявність того фрагменту категоріального апарату психології, що відображав відповідний фрагмент стрижневого діалектичного апарату філософії; наявність двох відбудованих взаємно проникаючих зустрічних ланцюгів синтезу діалектичних філософських та відповідних ним психологічних категорій; наявність шести базових ліній психологічного розвитку, які, при урахуванні ієрархічних зв'язків, забезпечили можливість формувати порядок формування будь-яких видів мислення. Названі умови були забезпечені в результаті досліджень, описаних в попередніх публікаціях.

Поставлена ціль була обмежена рамками заздалегідь оголошеної сутності критичного мислення, до якої відноситься наявність двох точок зору, що взаємно виключають одна одну. За такою ситуацією стоїть «конфлікт» (утруднення, або блокада), який має бути подоланий. Наші науковці також вивчали прояв у критичному мисленні алгоритмів та евристик, оцінювання та інсайдів (осаяння). Але на відміну від інших, названі вище види мислення синтезуються на ланцюгах категоріального синтезу на наступних кроках після функції конфлікту, а не до та не підчас її синтезу, а тому випали зі спектру нашого подальшого розгляду.

Перший практичний досвід формування конкретних видів мислення на прикладі критичного мислення має стати зразком для розробки моделей формування інших видів мислення. Сформульовані вітчизняними спеціалістами ознаки критичного мислення, зокрема, цілеспрямованість, самостійність та самоорганізованість (суб'єктність), рефлексивність, контрольованість, обґрунтування, – знайшли своє відображення у будові критичного мислення за методом категоріального синтезу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
2. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Вікова психологія: Навч. посібник. Київ: «Центр навч. літ-ри», 2012. 376 с.

3. Суханов В. Ю. Геометричний ключ до системи категоріального синтезу. *Молодий вчений*. 2025. № 6 (137). С. 43-50. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2025-6-137-44>
4. Суханов В. Ю. Дослідження ступенів розвитку самосвідомості методом з'єднання базових категорій парами. *Актуальні проблеми гуманітарних та природних наук (м. Ужгород, 08-09 квітня 2016 року)*. Ч. II. - Херсон: Гельветика. 2016. С. 154-157. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/ua/conf/arch/archive/229/> (Дата звернення: 10.05.2026).
5. Суханов В. Ю. Категоріальна будова діалектики – мета індуктивного методу в філософії науки (на прикладі психології). *Молодий вчений*. 2018. № 7 (59). С. 12-18. URL: <https://molodyvchenyi.ua/index.php/journal/article/view/4187/4120> (Дата звернення: 10.05.2026).
6. Суханов В. Ю. Рольовий підхід і властивості темпераменту: шлях до класифікації через коло Айзенка. *Молодий вчений*. 2015. № 9 (24). Ч. 2. С. 139-144. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/9/73.pdf> (Дата звернення: 10.05.2026)
7. Терно С. О. Критичне мислення: динаміка та сфера застосування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 310-315. DOI: <https://doi.org/10.32839/5809/2025-6-137-44>
8. Терно С. О. Критичне мислення: стратегії та процедури. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Том 2. С. 179-183. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/NPifznu_2016_44\(2\)_45](http://nbuv.gov.ua/UJRN/NPifznu_2016_44(2)_45) (Дата звернення: 10.05.2026)
9. Esoteric Psychology. A Treatise on the Seven Rays. Vol. 1. New York: Lucis Publish. Co; London: Lucis Press Ltd, 1990. 430 p.
10. Hegel, G. W. F. Wissenschaft der Logik. *Werke in 20 bd. Bd. 05-06*. Hamburg: F.Meiner Verl., Bd 1. 1 Aufl., 1984. 448 s. URL: <https://ia600400.us.archive.org/23/items/g-w-f-hegel-werke-in-20-banden-band-09-enzyklopadie-II-theoryreader/g-w-f-hegel-werke-in-20-banden-band-05-wissenschaft-der-logik-bd-I-theoryreader.pdf> (Accepted: November 02.2025)